

DANUTA WANIEK ▶▶

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9645-1898>

Sytuacja prawna Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego i jej uwarunkowania społeczno-polityczne w latach 1944–1956. Problemy wybrane¹

**Legal situation of Polish Autocephalous Orthodox Church and its
socio-political dimensions in 1944–1956. Selected problems**

Abstract

The main purpose of this article is to recall and analyze from a political-legal point of view not only the little-known wartime history of the Polish Orthodox Church, but also attempts to bring order to the chaos that reigned in the Polish Orthodox Church after the end of World War II. This issue is most often taken up in intellectual circles associated with the Orthodox Church, or - less often - by experts in religious policy. The study presented here is an attempt to supplement this body of work with an own view of the policy of the authorities of the People's Republic of Poland towards the Orthodox Church, carried out in 1944-1958, which was seriously influenced not only by ideological and legal decisions, characteristic of the period of building revolutionary political changes, but also by long unresolved nationality issues.

¹ Powyższe opracowanie zostało wygłoszone w dniu 8 grudnia 2021 r. w czasie obrad Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej, zorganizowanej przez Katedrę Prawa Wyznaniowego ChAT oraz Zakład Prawa Wyznaniowego Wydziału Prawa i Administracji UW w Warszawie. Problemy wybrane do analizowania w tym opracowaniu pokrywają się z poszczególnymi podtytułami.

Keywords: Orthodoxy, population resettlement, operation “Vistula”, national and ethnic minorities, March constitution, Curzon-Namier line, PKWN Manifesto, Provisional Government of National Unity, PPS, separation of churches from the state, Moscow Patriarchate, autocephaly

Консолидация политической системы как источник политического поведения России в международной среде

Аннотация

Основная цель данной статьи – вспомнить и проанализировать с политико-правовой точки зрения не только малоизвестную историю Польской Православной Церкви военного времени, но и попытки навести порядок в хаосе, царившем в Польской Православной Церкви после окончания Второй мировой войны. Этот вопрос чаще всего поднимается в интеллектуальных кругах, связанных с Православной Церковью, или – реже – среди специалистов по религиозной политике. Представленное здесь исследование является попыткой дополнить данный массив работ собственным взглядом на политику властей. Польской Народной Республики по отношению к Православной Церкви, проведенная в 1944-1958 годах, на которую серьезное влияние оказали не только идейно-правовые решения, характерные для периода построения революционных политических перемен, но и долго нерешенные национальные вопросы.

Ключевые слова: Православие, переселение населения, операция «Висла», национальные и этнические меньшинства, мартовская конституция, линия Керзона – Намьера, Манифест ПКВН, Временное правительство национального единства, ППС, отделение церквей от государства, Московский Патриархат, автокефалия

Wprowadzenie

Na przestrzeni ostatniego stulecia Kościół prawosławny w Polsce dwukrotnie odbudowywał swoje struktury w złożonych okolicznościach wewnątrzpaństwowych i międzynarodowych. W obu przypadkach w dużej mierze decydowały o tym uwarunkowania i skutki zakończenia obu wojen światowych, których wynikiem była m.in. korekta wielu granic państwowych, nie tylko w Europie.

Zakończenie I wojny światowej w 1918 r. przyniosło odrodzenie polskiej państwowości, przy czym rokowania w sprawie granicy z Rosją trwały jeszcze bez mała trzy lata. 18 marca 1921 r. delegacja polska podpisała w Rydze traktat, wytyczający linię graniczną porównywalną z przebiegiem granicy polsko-rosyjskiej po II rozbiórce Polski. Warto dodać, że do września 1939 r. obszar II Rzeczypospolitej obejmował 389 720 km².

Przebieg granicy z Rosją w dużej mierze zadecydował o kształcie struktury wyznaniowej II Rzeczypospolitej. W szczególności rozstrzygał o relacjach między Kościołem rzymskokatolickim a Kościołem prawosławnym, bowiem w istocie rzeczy Kościół prawosławny zamienił się w II Rzeczypospolitej miejscem z Kościołem katolickim², tracąc pozycję kościoła panującego na rzecz tolerowanej mniejszości wyznaniowej (Mysiek, 1987, s. 89).

Nie ulega wątpliwości, że u progu II Rzeczypospolitej przed Kościołem prawosławnym w Polsce stały trzy niebagatelne wyzwania:

pierwsze wiązało się ze zorganizowaniem na nowo struktur kościelnych prawosławia i kontynuacją życia religijnego wśród społeczeństwa, w którym przeważającą większość stanowili rzymscy katolicy, kształtowani przez wieki w duchu kultury łacińskiej (Bendza, 2003, s. 115);

drugie polegało na stopniowym normowaniu oficjalnych relacji z kolejnymi rządami II RP, pełnych nieufności i aktów „sprawiedliwości dziejowej”. Wynikały one, co oczywiste, z doświadczeń okresu zaborów (Cerkiew prawosławną uważano za „relikt instytucji zaborczych”; Borecki, b.d.). Wyrazem takiego podejścia do Kościoła prawosławnego była podejmowana od początku II RP polityka rewindykacji własności cerkiewnej na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego lub na rzecz skarbu państwa², a także inicjowany przez władze proces spolszczenia życia religijnego³ na terenach wschodnich³. Dodajmy, że działania władz, wspierane przez duchowieństwo katolickie, przyjmowały chwilami wręcz charakter wojny religijnej, ponieważ ostre próby łatinizacji polskiego prawosławia pogłębiały opór ludności zamieszkującej tereny wschodnie II Rzeczypospolitej;

² Autorka opisała te działania w książce „Orzeł i krucyfiks. Eseje o podziałach politycznych w Polsce”, por. Waniek, 2010, s. 211–222 i podana tam bibliografia.

³ A. Mironowicz napisał wprost: „Władze niepodległej już Polski nie chciały, by 4 mln wyznawców prawosławia było podporządkowane obcej hierarchii z siedzibą we wroгим kraju ogarniętym bolszewicką rewolucją” (Mironowicz, 2005, s. 86).

trzecie wyzwanie wiązało się z umocowaniem prawnym Kościoła prawosławnego w państwie, a w szczególności wyjaśnieniem niezależności, czyli **autokefalii**, definiowanej jako „samodzielność Kościoła krajowego (lokalnego) i niezależność od zwierzchnictwa władz duchownych za granicą, przy zachowaniu jedności wiary (wyznania, konfesji), sakramentów i zasad kanonicznych” (Dudra, Michalak, 2017, s. 229). Dla Kościoła prawosławnego kwestia autokefalii stała się więc kolejnym, ważnym problemem politycznym, ponieważ po wojnie polsko-bolszewickiej władze II RP nie mogły się zgodzić się na ustrojową zależność tego wyznania od patriarchy moskiewskiego⁴. Ostatecznie Kościół prawosławny przyjął autokefalię w 1924 r. od patriarchy Konstantynopola Grzegorza VII, o czym więcej na dalszych stronach tego artykułu.

W okresie międzywojennym prawosławie w Rzeczypospolitej było wyznaniem drugim co do wielkości, obejmującym ok. 3,5 mln wiernych, w większości Białorusinów i Ukraińców, zamieszkujących w szczególności tereny byłego zaboru rosyjskiego. W 1921 r. na struktury kościoła prawosławnego składało się pięć diecezji (wołyńska, poleska, wileńska, grodzieńska i warszawska) oraz ok. 1500 parafii, funkcjonujących na terenie województwa poleskiego, wołyńskiego, nowogródzkiego i po części lubelskiego. Struktura ta działała do września 1939 r., rozpadła się pod wpływem wydarzeń wojennych, co w szczególności było konsekwencją tajnego, zbrodniczego paktu Ribbentrop-Mołotow, podpisanego w Moskwie 23 sierpnia 1939 r.

Głównym celem tego artykułu jest przypomnienie i przeanalizowanie pod kątem politologiczno-prawnym nie tylko mało znanej wojennej historii polskiego prawosławia, ale również prób uporządkowania chaosu, jaki zapanował w polskim Kościele prawosławnym po zakończeniu II wojny światowej. Problematyka ta podejmowana jest najczęściej w kręgach intelektualnych związanych z wyznaniem prawosławnym bądź – rzadziej – przez ekspertów w zakresie polityki wyznaniowej.

Przedkładane opracowanie stanowi próbę uzupełnienia tego dorobku o własne spojrzenie na politykę władz Polski Ludowej wobec Kościoła

---

⁴ Samodzielności Cerkwi „domagał się Naczelnik Józef Piłsudski. Zdecydowano, że polskie prawosławie zerwie związek z cerkwią rosyjską i będzie zorganizowane jako autokefaliczny Kościół” (Henzler, 2019).

prawosławnego, prowadzoną w latach 1944–1958, na którą poważny wpływ miały nie tylko decyzje ideologiczne i prawne, charakterystyczne dla okresu budowania rewolucyjnych przemian ustrojowych, ale również nierozwiązane od dawna kwestie narodowościowe.

Problemy narodowościowe i polityczne z wytyczaniem polskiej granicy z ZSRR w 1944 r.

1. W wyniku II wojny światowej decyzją trzech wielkich mocarstw (Teheran, Jałta, Poczdam) wschodnie granice Rzeczypospolitej Polskiej oficjalnie zostały ustanowione wzdłuż tzw. linii Curzona-Namiera⁵. Odwołanie się do tej koncepcji sankcjonowało w 1944 r. nie tylko wojenne zdobycze terytorialne ZSRR, ale – według niektórych opinii – „miało na celu ostateczne rozwiązanie nabrzmiałych kwestii etnicznych między Polską a jej wschodnimi sąsiadami” (Eberhardt, 2000, s. 56). W wyniku decyzji wielkich mocarstw Polska straciła na rzecz ZSRR bez mała 46 proc. terytorium II Rzeczypospolitej. W zamian do Polski włączono prawie 100 tys. km² kosztem przegranych Niemiec (Ziemie Zachodnie i Północne).

Nietrudno więc zauważyć, że na przesunięciu polskich granic Kościół prawosławny stracił ponad 90 proc. przedwojennego stanu posiadania. Jak wynika z materiałów źródłowych, z pięciu przedwojennych diecezji prawosławnych pozostała w granicach naszego kraju resztką kościelnych struktur, czyli tylko Diecezja Warszawska oraz niewielka część Diecezji Grodzieńskiej. Z 1579 parafii prawosławnych, funkcjonujących w okresie międzywojennym, w 1946 r. zostało tylko 169 parafii. Tym samym Kościół prawosławny w Polsce stanął znów w obliczu wielkiej zmiany, na którą nakładały się problemy polityczne, narodowościowe i międzynarodowe.

---

⁵ Linia demarkacyjna miała posłużyć rozgraniczeniu pozycji wojsk polskich i bolszewickich w toczącej się wojnie z 1920 r. George Curzon był w latach 20. szefem brytyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych, Lewis Namier (Ludwik Niemirowski) był również wysokim rangą urzędnikiem Foreign Office, urodzonym w rodzinie polskiej o korzeniach żydowskich. W niektórych opracowaniach L. Namier uchodzi za faktycznego twórcę „linii Curzona”. Ze źródeł wynika, że L. Namier był zaciekle wrogiem polskich aspiracji terytorialnych na wschodzie, czemu dawał wyraz w sporach z R. Dmowskim w 1918 r. Patrz: Rusin, 2013.

2. Istotny wpływ na sytuację Kościoła prawosławnego w nowych granicach Polski miały przymusowe przesiedlenia ludności, dokonywane w latach 1944–1948 na podstawie poufnych tzw. umów republikańskich, będących konsekwencją „Porozumienia między PKWN a rządem ZSRR o polsko-radzieckiej granicy”, podpisanego w Moskwie 27 lipca 1944 r. przez Edwarda Osóbkę-Morawskiego i Wiaczesława Mołotowa⁶.

W następstwie tego porozumienia Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego zawarł odrębne układy z trzema republikami radzieckimi – Litewską (22 września 1944 r.), Białoruską (9 września 1944 r.) i Ukrainą (9 września 1944 r.). Późniejsze próby renegotjacji linii granicznej ze strony polskiej nie dały żadnego efektu ze względu na nieugięte stanowisko Stalina. O ostatecznym przebiegu granicy Polska-ZSRR przesądziła formalna umowa graniczna, podpisana w Moskwie 16 sierpnia 1945 r. przez premiera Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej E. Osóbkę-Morawskiego oraz W. Mołotowa – komisarza spraw zagranicznych ZSRR.

W ramach przesiedleń, prowadzonych w latach 1944–1946, ze wschodnich terenów przygranicznych do Białoruskiej SRR z powiatów białostockiego, sokólskiego i bielskiego wyjechało 34 411 osób, co stanowiło ok. 20 proc. ludności białoruskiej zamieszkałej na zachód od linii Curzona⁷. Po stronie polskiej pozostała mniejszość białoruska w okolicy Hajnówki, Siemiatycz i Bielska Podlaskiego. Nie do rzadkości należały przypadki wyjeżdżania całych wsi wraz z duchownymi, co w następstwie skutkowało likwidacją parafii prawosławnych drogą administracyjną⁸.

Do lata 1946 r. na terytorium USRR przesiedlanie ludności ukraińskiej objęło 480 305 osób (122 450 rodzin; Eberhardt, 2000, s. 57), akcja na tym etapie nie miała charakteru przymusowego. Po jej zakończeniu na terenie

---

⁶ Edward Osóbka-Morawski był wówczas Przewodniczącym PKWN, a Wiaczesław Mołotow – Komisarzem Ludowym Spraw Zagranicznych ZSRR. Rok później – 6 lipca 1945 r. podpisana została „Umowa między Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej RP a rządem ZSRR o prawie do zmiany obywatelstwa radzieckiego osób narodowości polskiej i żydowskiej, mieszkających w ZSRR i ich ewakuacji do Polski i o prawie zmiany obywatelstwa polskiego osób narodowości rosyjskiej, białoruskiej, ukraińskiej, rusińskiej i litewskiej mieszkających w Polsce i ich ewakuacji do ZSRR”.

⁷ Władze ZSRR uważały, że „Na wschodzie podstawą polsko-radzieckiej granicy powinna być granica z roku 1941”, cytując za: Skrzypek, 2002, s.78.

⁸ Patrz: Urban, 1992.

Polski pozostało ok. 200 tys. Ukraińców, którzy zamieszkiwali głównie południowo-wschodnią Rzeszowszczyznę. Na skutek tego tradycyjne tereny parafii cerkiewnych opustoszały. Jak pisze K. Urban, zapewne pod naciskiem władz Sobór Biskupów Kościoła prawosławnego w Polsce 15 lipca 1946 r. zdecydował o likwidacji diecezji chełmsko-podlaskiej i krakowsko-łemkowsko-lwowskiej, a ich obszar został włączony najpierw do diecezji warszawskiej, a później do diecezji warszawsko-bielskiej. Władze administracyjne zgodziły się jedynie na zachowanie sześciu placówek prawosławnych na terenie Chełmszczyzny i Podlasia Południowego. Taka postawa wynikała z obawy, że restytuowanie kolejnych struktur cerkiewnych przyczyni się do „pobudzenia przygasłego szowinistycznego-nacjonalistycznego ruchu ukraińskiego”, w czym uczestniczyli także niektórzy duchowni prawosławni⁹.

Planowe przesiedlenia nie uspokoiły jednakże napiętej sytuacji narodowościowej na terenach zamieszkałych przez Ukraińców, ponieważ do wiosny 1947 r. nieustannie dawały o sobie znać zbrojne grupy oddziałów UPA i OUN, dokonując regularnych napadów na okoliczne wsie polskie oraz posterunki milicji i wojska. Jak wynika z materiałów źródłowych, celem tych zbrodniczych akcji było usunięcie polskiej administracji z terenów, z którymi OUN i UPA wiązały własne plany terytorialne, mimo zakończenia II wojny światowej.

3. 28 marca 1947 r. w Bieszczadach (wieś Jabłonki, pow. leski) w starciu z bandą UPA zginął gen. Karol Świerczewski – ówczesny wiceminister obrony narodowej¹⁰. Miesiąc później Sztab Generalny Wojska Polskiego powołał Grupę Operacyjną „Wisła”, której zadaniem było przeprowadzenie przymusowych przesiedleń ludności ukraińskiej z Podlasia Południowego, Chełmszczyzny oraz Łemkowszczyzny na Ziemię Zachodnie i Północne. Podstawowym celem operacji „Wisła” była całkowita likwidacja partyzantki UPA i zbrodniczego nacjonalizmu ukraińskiego¹¹. Operacją objęto ponad 140

---

⁹ Pismo wojewody lubelskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej z 7 marca 1947 r., także: Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 152.

¹⁰ Gen. Karol Świerczewski jako żołnierz brał udział w wielu ofensywach wojennych po stronie Armii Czerwonej, w Hiszpanii walczył przeciwko gen. Franco m.in. na czele IV Brygady Międzynarodowej „Marsylianka” i w polskim oddziale Dąbrowszczaków. Uwieczniony został jako gen. Goltz w powieści E. Hemingwaya „Komu bije dzwon”.

¹¹ Akcja „Wisła” została szeroko opisana w literaturze polskiej, stąd w tym miejscu autorka nie podejmuje jej analizy w innym kontekście niż przedstawienie jej skutków dla ludności prawosławnej i Kościoła prawosławnego.

tys. Ukraińców, ludność tę po wysiedleniu rozproszono na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Szybkim efektem jej przeprowadzenia była z jednej strony całkowita likwidacja mniejszości ukraińskiej na terenach przygranicznych, z kolei efektem rozciągniętym w czasie była asymilacja ludności prawosławnej przesiedlonej na zachód wraz ze środowiskami polskimi przybyłymi w ramach powojennej repatriacji z kresów wschodnich.

Co oczywiste, operacja ta miała zdecydowany wpływ na sytuację Kościoła prawosławnego na terenach objętych przesiedleniami. Na Łemkowszczyźnie faktycznie zlikwidowane zostały wszystkie placówki prawosławne, na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym zachowało się dziewięć parafii i jeden monaster, wśród nich obecnych było jedynie dziewięciu duchownych. W konsekwencji Kościół prawosławny stracił na tym obszarze nie tylko większość wiernych, ale również znaczną część swojego majątku, w tym wiele świątyń przejętych przez Kościół katolicki. Jednakże w trudnych dla siebie okolicznościach podjął wyzwanie budowy struktur cerkiewnych na nowych terenach osadnictwa, gdzie prawosławie nigdy wcześniej nie było obecne. Placówki duszpasterskie powstawały na Śląsku, Ziemi Lubuskiej, Warmii i Mazurach, objęły ok. 40 tys. wiernych, za zgodą władz uzyskiwały ewangelickie obiekty kultu, nieruchomości gospodarcze i mieszkalne.

Operacja „Wisła” formalnie zakończyła się późną jesienią 1947 r., chociaż ostatnie przesiedlenia na Ziemię Zachodnie i Północne miały miejsce jeszcze w 1950 r.

Kwestia przemieszczenia ludności polskiej, która znalazła się po radzieckiej stronie linii Curzona, wymagała odrębnych ustaleń, ponieważ mieszkańcy tych terytoriów po 17 września 1939 r. w trybie administracyjnym otrzymali obywatelstwo ZSRR. Na mocy wyżej wymienionych umów przyjęto, że osoby narodowości polskiej i żydowskiej, które przed aneksją obszarów wschodnich posiadały obywatelstwo polskie, miały prawo do wyboru przynależności państwowej i miejsca zamieszkania w Polsce, lub w Związku Radzieckim. Według ówczesnych szacunków dotyczyło to ponad 3,5 mln ludzi. Z kierunkowych analiz wynika, że w latach 1944–1946 i później napłynęło ze wschodu do Polski 2 207 716 tys. osób (Banasiak, 1963, s. 151).

Kształtowanie podstaw prawnych w nowej rzeczywistości ustrojowej i terytorialnej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w latach 1944–1952.

1. Jedną z najistotniejszych kwestii stało się wyjaśnienie prawnego położenia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (dalej: PAKP) w nowych uwarunkowaniach polityczno-ustrojowych i terytorialnych. Na gruncie państwowym chodziło w szczególności o dalsze obowiązywanie przyjętych przed wybuchem wojny na najwyższym szczeblu władzy aktów prawnych, takich jak: dekret Prezydenta RP z 18 listopada 1938 r. o *stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, rozporządzenie Rady Ministrów z 10 grudnia 1938 r. o *uznaniu Statutu Wewnętrzznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, zarządzenie Ministra Wyznań religijnych i Oświecenia Publicznego z 6 maja 1939 r., które zatwierdziło *Statut Konsystorza Diecezjalnych Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego* oraz ustawy z 23 czerwca 1939 r. o *uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego*. Należy dodać, że przywołane wyżej akty prawne nie ingerowały w ustrój Kościoła i jego strukturę organizacyjną, nadal jej trzonem pozostawał Synod Biskupów jako władza ustawodawcza i administracyjna.

Pierwszym aktem polityczno-ustrojowym, który uznał kontynuację przedwojennego ustawodawstwa wyznaniowego był Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 22 lipca 1944 r. (dalej: PKWN; Gwiżdż, Zakrzewska, 1966, s. 8–16). Przypomnijmy, że oprócz PKWN od nocy sylwestrowej 31 grudnia 1943 r. / 1 stycznia 1944 r. działała w konspiracji Krajowa Rada Narodowa (dalej: KRN) jako „faktyczna reprezentacja narodu polskiego upoważniona do kierowania jego losami do czasu wyzwolenia Polski spod okupacji”¹². Manifest PKWN stwierdzał, że oba organy władztwa politycznego działają na podstawie demokratycznych założeń Konstytucji z 17 marca

---

¹² Fragment „Manifestu demokratycznych organizacji społeczno-politycznych i wojskowych w Polsce”, powołującego KRN, patrz: Duraczyński, 1986. Warto odtworzyć w tym miejscu drogę do powojennej prezydentury w Polsce: od 11 września 1944 r. do stycznia 1944 r. głową odradzającego się państwa był Przewodniczący KRN, od 31 grudnia 1943 r. do 4 lutego 1944 r. – Prezydent KRN; od 5 lutego 1947 r. do 21 lipca 1952 r. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej; od 22 lipca 1952 r. do 19 lipca 1989 r. – przewodniczący Rady

1921 r. jako jedynej uchwalonej legalnie i praworządnie (przy jednoznacznym odrzuceniu obowiązywania konstytucji kwietniowej). Odwołanie się przez PKWN do Konstytucji Marcowej miało symbolizować podtrzymanie ciągłości polskiej państwowości. I chociaż określenie „podstawowe założenia Konstytucji” nie zostało w Manifeście bliżej sprecyzowane, to w późniejszych licznych dyskusjach prawniczych podkreślano, że tymczasowe władze („rewolucyjne źródło”) przywróciły moc obowiązywania jedynej nowoczesnej i demokratycznej konstytucji w historii Polski, postrzeganej w ten sposób z perspektywy doświadczeń II Rzeczypospolitej¹³. W związku z omawianą problematyką należy podkreślić, że Konstytucja wprowadzała system zwierzchnictwa państwa nad związkami wyznaniowymi, co oznaczało, że „żaden związek religijny, nawet najliczniejszy, nie mógł stać w sprzeczności z ustawami państwa” (Borecki, 2006, s. 96).

4 lutego 1947 r. zebrał się w Warszawie na pierwszym posiedzeniu Sejm Ustawodawczy, którego głównym zadaniem było przygotowanie i uchwalenie nowej konstytucji. Jednakże na okres tymczasowy Sejm uchwalił 19 lutego 1947 r. *ustawę konstytucyjną o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej*, zwanej później „małą konstytucją”, która w art. 1 znów odwoływała się do „podstawowych założeń” Konstytucji z 17 marca 1921 r.¹⁴ Ustawa ta pominęła instytucję praw, wolności i obowiązków obywatelskich, co wywołało złe wrażenie na społeczeństwie oraz spowodowało fale krytyki po stronie opozycji. Lukę tę postanowiono wypełnić „Deklaracją Sejmu Ustawodawczego w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich”, uchwaloną 22 lutego 1947 r. Stwierdzono w niej, że Sejm Ustawodawczy jako organ zwierzchniej władzy Narodu Polskiego deklaruje uroczyste, iż

Państwa PRL, od 19 lipca 1989 r. Prezydent Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, od 31 grudnia 1989 r. Prezydent Rzeczypospolitej.

¹³ Wśród ówczesnych przedstawicieli nauki prawa państwowego toczyły się na ten temat spory, ostatecznie przerwane uchwaleniem Konstytucji z 22 lipca 1952 r.

¹⁴ Pojęcie „podstawowe założenia Konstytucji Marcowej” z braku precyzyjnej interpretacji posłużyć mogło w praktyce co najwyżej jako dyrektywa, wytyczna, ale nie jako konkretna norma prawna. Zwłaszcza, że „w marszu” zmieniano wówczas ustroj państwa, dostosowując charakter ideologiczny i doktrynę do wyzwani rewolucyjnych. Stąd też w pierwszych latach powojennych o zasadach ustrojowych decydowały częściej potrzeba i praktyka polityczna, niż ogólnie przywoływane przepisy Konstytucji Marcowej, patrz: Działocha, Trzciniński, 1977, s. 129–130.

w swych pracach konstytucyjnych i ustawodawczych oraz przy wykonywaniu kontroli nad działalnością rządu i ustalaniu zasadniczego kierunku polityki państwa będzie realizował podstawowe prawa i wolności obywatelskie, takie jak m.in.: równość wobec prawa bez względu na narodowość, rasę, religię, płeć, pochodzenie, stanowisko lub wykształcenie, a także wolność sumienia i wolność wyznania, wolność prasy, słowa, wolność zgromadzeń publicznych i manifestacji, stowarzyszeń i zebrań.

Deklarację tę, niezwykle ważną z obywatelskiego punktu widzenia, podjęto tylko w formie uchwały sejmowej, która – na dodatek – nie została opublikowana w żadnym dzienniku urzędowym. Konstytucjoniści podkreślają, że wprawdzie deklaracja dotyczyła ważnych kwestii prawnych, to jednak w przyjętej formie nie była aktem powszechnie obowiązującym i w tych okolicznościach należało ją uznać za „akt samozobowiązania” się Sejmu Ustawodawczego do respektowania wymienionego katalogu praw i wolności w toku dalszych prac ustrojodawczych (Skrzydło, Zakrzewski, 1999, s. 28).

2. Późniejsza praktyka życia politycznego modyfikowała tę deklarację o tyle, o ile nie dawała się pogodzić z wprowadzanymi w życie przemianami ideologiczno-ustrojowymi dokonującymi się w Polsce. Również *podstawowe założenia* Konstytucji Marcowej ustępowały pierwszeństwa nowym wyzwaniom, wszak rewolucja ludowa niosła za sobą nowe zasady i idee ustrojowe (Działocha, Trzeciński, 1977, s. 127 i n.).

Nie przywołując wprost Konstytucji Marcowej, ówczesna administracja rządowa często jednakże korzystała przy podejmowaniu decyzji z katalogu zawartych w niej praw obywatelskich, również w sprawach wyznaniowych¹⁵. Tak traktowano przepisy art. 110–116 Konstytucji Marcowej, które odnosiły się do tych kwestii. Wymienione artykuły m.in. poręczały obywatelom wolność sumienia i wyznania, mniejszościom narodowym gwarantowały równość praw wyznaniowych i językowych, a także „prawo zakładania, nadzoru i zawiadywania swoim własnym kosztem zakładów dobroczynnych,

---

¹⁵ K. Działocha i J. Trzeciński podają, że np. minister administracji publicznej powołał się na art. 116 Konstytucji Marcowej w następujących przypadkach: decyzja z dnia 1 lutego 1946 r. w sprawie prawnego uznania Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego; decyzja z dnia 26 kwietnia 1946 r. w sprawie uznania Unii Zbiorów Adwentystów Dnia Siódmego w Polsce; decyzja z dnia 4 maja 1946 r. w sprawie prawnego uznania Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów. Patrz: Działocha, Trzeciński, 1977, s. 140.

religijnych i społecznych, szkół i innych zakładów wychowawczych oraz używania swobodnie swej mowy i wykonywania przepisów swej religii” (art. 110, 111). Warto podkreślić, że Konstytucja zabraniała używania wolności wyznania w sposób przeciwny ustawom. Stanowiła również, że „nikt nie może uchylać się od spełnienia obowiązków publicznych z powodu swoich wierzeń religijnych. Nikt nie może być zmuszony do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych, o ile nie podlega władzy rodzicielskiej lub opiekuńczej” (art. 112). Kościoły mniejszości religijnych „rządzą się własnymi ustawami, których uznania Państwo nie odmówi, o ile nie zawierają postanowień sprzecznych z prawem” (art. 115). Należy dodać, że do tych postępowych regulacji konstytucyjnych wiano jednak łyżkę dziekiu, postanawiając w art. 114, że: „Wyznanie rzymsko-katolickie, będące religią przeważającą większości narodu, zajmuje w państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań”. W ustawie zasadniczej zaznaczono również, że Kościół rzymskokatolicki rządzi się własnymi prawami, ale jednocześnie stworzono podstawy prawno-ustrojowe do zawarcia układu ze Stolicą Apostolską, który podlegał ratyfikacji przez Sejm.

Jednakże od początków wprowadzania nowych rozwiązań ustrojowych należało spodziewać się takich zmian w polityce wyznaniowej, których dyrektywą kierunkową była **zasada rozdziału kościoła od państwa**. I tak na mocy dekretów PKWN z 25 września i 28 grudnia 1944 r. zniesiony został m.in. obowiązek składania przysięgi religijnej przez urzędników państwowych, którą zastąpiono ślubowaniem świeckim, a z procedur czynności urzędniczych wykluczono również stosowanie praktyk religijnych w jakiegokolwiek formie. Zniesiono również obowiązek składania przysięgi religijnej na stanowisku sędziowskim, zastępując ją przyrzeczeniem świeckim, czyli nadając mu typowo laicki charakter¹⁶.

Istotnym elementem nowej polityki wyznaniowej było wejście w życie 1 stycznia 1946 r. (Dz. U. z 1945, Nr 48, poz.273) nowego prawa małżeńskiego, które zostało oparte na przedwojennych projektach prawa małżeńskiego osobowego i majątkowego oraz prawa rodzinnego. Wprowadzono powszechny

---

¹⁶ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 28 grudnia 1944 r., dekret o ślubowaniu urzędników państwowych i sędziów, Dz. U. 1944, Nr 18, poz. 94. Patrz także: Maroń, 2011, s. 276 i dalsze.

obowiązek zawarcia ślubu cywilnego i zasady udzielania rozwodów cywilnych. Przepisy te dotyczyły wszystkich wyznań oraz wszystkich obywateli, niezależnie od wyznawanej religii¹⁷. Stąd również ucierpiały regulacje wynikające z dekretu Prezydenta z 18 listopada 1938 r. Przepisy nowego prawa uchylały kompetencje sądów duchownych w sprawach małżeńskich, prawo prowadzenia akt stanu cywilnego (art. 74, 75 dekretu Prezydenta RP z 1938 r.), prawo używania pieczęci z godłem państwowym w zakresie wydawania dokumentów metrykalnych oraz sądownictwa małżeńskiego (art. 79, pkt. 2 dekretu Prezydenta RP z 1938 r.).

Zmiany nastąpiły także w odniesieniu do prawa spadkowego (dziedziczenie majątku osobistego biskupów i osób zakonnych, art. 62 dekretu Prezydenta RP z 1938 r.). Najpóźniej, bo 6 października 1948 r. został uchylony przepis art. 64 dekretu Prezydenta RP z 1938 r., gwarantujący rzeczowe oraz osobowe dotacje państwowe dla PAKP¹⁸. Tak więc nowe rozwiązania ustrojowe dezaktualizowały stopniowo przepisy wydane w latach 1938–1939, dotyczące publicznoprawnych uprawnień PAKP (podobnie jak innych kościołów i związków wyznaniowych).

5 sierpnia 1949 r. przyjęty został rządowy dekret o ochronie wolności sumienia i wyznania¹⁹. Jest to dziś dokument przypominany rzadko, a w swej treści oddaje ducha stalinizmu. Jego współczesna lektura wywołuje raczej skojarzenia z literą kodeksu karnego, a nie z wyrazem woli ochrony praw człowieka i obywatela²⁰. Poza poręczeniem w art. 1 wszystkim obywatelom wolności sumienia i wyznania dalej znajdujemy liczne przepisy, za których naruszenie najczęściej przewidziana została kara więzienia do lat pięciu²¹.

¹⁷ Na podstawie dekretu PKWN z 25 września 1945 r. Przepisy wprowadzające nowe prawo małżeńskie Dz.U. nr 48, poz. 271.

¹⁸ Przepis ten uchylono uchwałą Rady Ministrów w sprawie zasad udzielania subwencji ze Skarbu Państwa. MP z 6 października 1948 r., Nr 73-A, poz. 632. Warto dodać, że w latach 1945–1948 wypłacano takie subwencje na drodze decyzji uznaniowych.

¹⁹ Dz.U. R.P. Nr 45. Poz. 333 i 334. Upoważnienia rządu do wydawania dekretów z mocą ustawy udzieliła ustawa z dnia 2 lipca 1949 r., Dz. U. R.P. Nr 41, poz. 302.

²⁰ Cały dekret składał się z 17 artykułów, przy czym w siedmiu z nich przewidziana została jako sankcja kara pięciu lat więzienia, w dwóch trzech lata, w jednym kara dożywocia lub kara śmierci, w jednym kara utraty praw publicznych i obywatelskich praw honorowych.

²¹ Pod tym dekretem podpisani byli Prezydent RP Bolesław Bierut, premier Józef Cyrankiewicz i Minister Sprawiedliwości Henryk Świątkowski.

3. 19 kwietnia 1950 r. w strukturze administracji rządowej został utworzony Urząd ds. Wyznań²², którego dyrektor był powoływany i odwoływany przez Prezesa Rady Ministrów. Tym samym kwestie stosunków wyznaniowych zostały wyłączone z kompetencji Ministerstwa Administracji Publicznej i w ten sposób „usamodzielnione” na szczytach ówczesnej władzy wykonawczej. Kościół prawosławny znalazł się pod nadzorem Wydziału III Nierzymkokatolickiego, którego pierwszym naczelnikiem został Serafin Kiryłowicz.

Przy udziale tego Urzędu przeprowadzone zostało w 1951 r. obsadzenie nowego metropolity PAKP przez abp Makarego (Michała Oksijuka) – biskupa lwowskiego i tarnopolskiego. Akt ten został dokonany z dwukrotnym odstępianiem od dekretu Prezydenta RP z 1938 r.: po pierwsze – według art. 15–21 dekretu, metropolitę wybierał Sobór Elekcyjny, zwoływany do Warszawy na podstawie orędzia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej²³. Można jednak w tym miejscu postawić pytanie, czy w ówczesnych okolicznościach było w ogóle możliwe zwołanie takiego Soboru. Wszak przed wybuchem wojny PAKP obejmował blisko cztery miliony wyznawców, działających w licznych instytucjach kościelnych o rozbudowanej strukturze i miejscach kultu, które należały do trwałych tradycji prawosławia, obecnego w granicach II Rzeczypospolitej. Jak już wspomniano, zarówno liczba hierarchów, jak i siła oddziaływania PAKP uległa znacznemu osłabieniu na skutek zmiany granic z ZSRR.

Naruszony został także art. 48 dekretu, zgodnie z którym osoby nie posiadające obywatelstwa polskiego nie mogły sprawować żadnych urzędów kościelnych ani zajmować stanowisk w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym. Metropolita Makary pochodził z Ukrainy i był obywatelem ZSRR, a na jego nominację miał zdecydowany wpływ patriarcha Moskwy. Sposób pełnienia przez niego godności metropolity Warszawy i całej Polski wywoływał liczne konflikty wśród miejscowego duchowieństwa, co

---

²² Urząd został powołany na mocy ustawy z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnich władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej (Dz. U. z 1950 r. nr 19. Poz. 156.).

²³ Wg. J. Matwiejuka władze odmówiły zgody na zastosowanie procedury przewidzianej dekretem, uzasadniając to „przedwrześniowym, sanacyjnym, nie odpowiadającym duchowi czasu charakterze przepisów przedwojennych”, patrz: *Kształtowanie się stanu...*, .s. 45.

nie spełniało oczekiwań stabilizacyjnych płynących ze strony Urzędu ds. Wyznań. Wiele wydarzeń wskazywało, że sam Makary nie czuł się dobrze w roli metropolity Warszawy i całej Polski, ponieważ w 1959 r. złożył urząd i powrócił do ZSRR.

W 1951 r. Urząd ds. Wyznań zaangażował się w likwidację Warszawskiego Duchownego Konsystorza i utworzenie w to miejsce nieznanego dotychczasowym przepisom organu – Kancelarii Metropolity PAKP. Przypadków likwidacji instytucji związanych z Kościołem Prawosławnym, których funkcjonowanie zostało zagwarantowane przez ustawodawstwo przedwojenne, było znacznie więcej. Dotyczyło to np. odmowy możliwości kształcenia na koszt państwa na Wydziale Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego oraz w Państwowym Prawosławnym Liceum Teologicznym (art. 41–44 dekretu Prezydenta z 1938 r.). Zlikwidowano także duszpasterstwo prawosławne w wojsku (art. 65–72 dekretu Prezydenta z 1938 r.).

4. Kolejnym etapem realizacji polityki wyznaniowej było uchwalenie przez Sejm Ustawodawczy 22 lipca 1952 r. Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. 1952. Nr 33, poz. 232). Przepisy dotyczące zasad prawa wyznaniowego zostały umieszczone w rozdziale 7, noszącym tytuł „Podstawowe prawa i obowiązki obywateli”. Do zasad tych Konstytucja zaliczała: wolność sumienia i wyznania, swobodę wypełniania funkcji religijnych przez związki wyznaniowe, równouprawnienie obywateli bez względu na wyznanie, rozdział Kościoła i państwa oraz ustawową formę regulacji prawnej związków wyznaniowych. M. Pietrzak podkreśla, że konstytucyjne przepisy wyznaniowe otrzymały wysoki stopień ogólności, stąd „nie mogły one stanowić jednoznacznych dyrektyw dla ustawodawstwa wyznaniowego”, a na przestrzeni lat umożliwiały swobodną interpretację uchwalonych zasad, co pozwalało „realizować różne warianty polityki wyznaniowej, od przesycionej represjami i ograniczeniami polityki B. Bieruta, do liberalnej polityki W. Jaruzelskiego”²⁴.

W grudniu 1952 r. został znowelizowany przedwojenny statut parafialny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. W porównaniu

---

²⁴ Pietrzak, 2010, s. 170. Późnym uzupełnieniem zasad konstytucyjnych były przepisy Rozdziału XXVIII Kodeksu Karnego, uchwalonego w 1969 r. (*Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania*).

z zakresem przedwojennym treść statutu została znacznie skrócona, nowelizacja oparła się w dużej mierze na prawie o stowarzyszeniach z 1949 r. Prawnym uzupełnieniem przepisów statutowych stał się Dekret z dnia 9 lutego 1953 r. *o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych* (Dz. U. 1953, nr 10 poz. 32), którego art. 1 stwierdzał, że stanowiska te mogą zajmować tylko obywatele polscy. Objęcie duchownego stanowiska kościelnego wymagało odpowiedniej zgody Prezydium Rządu (w przypadku ordynariuszy diecezji i sufraganów) lub terytorialnie właściwych prezydium wojewódzkiej rady narodowej (odrębnie m.st. Warszawy i m. Łodzi). Dekret ten na osoby obejmujące stanowiska kościelne nakładał obowiązek złożenia ślubowania na wierność Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Uprawianie działalności sprzecznej z prawem lub porządkiem publicznym przez osobę piastującą duchowne stanowisko kościelne bądź popieranie lub osłanianie takiej działalności, groziło usunięciem takiej osoby z zajmowanego stanowiska przez zwierzchni organ kościelny „samoistnie lub na żądanie organów państwowych” (art. 6 dekretu)²⁵.

Spór o podległość i zarządzanie parafiami prawosławnymi na Białostoczczyźnie w latach 1944–1946.

1. Problemy Kościoła prawosławnego, wynikające ze zmian terytorialnych państwa polskiego, odnowiły spór o autokefalię, a tym samym o sprawowanie duchownego przywództwa wobec PAKP. Autokefalia odnosi się do formy ustrojowej kościołów lokalnych, a cechą charakterystyczną każdego kościoła prawosławnego jest samodzielne (niezależne) rozwiązywanie wszystkich problemów wewnątrzkościelnych oraz prawo ustanawiania dla siebie biskupów, łącznie z jego zwierzchnikiem. „Kościół autokefaliczny jest samodzielnym źródłem władzy”, jednakże „nie zrywa związków dogmatycznych i kanonicznych z innymi kościołami prawosławnymi, które tworzą razem Powszechny Kościół Prawosławny oraz uznaje pierwszeństwo honorowe patriarchy konstantynopolitańskiego” (Dudra, 2010, s. 230, 231). Z jednej strony odnowiony spór o autokefalię był konsekwencją decyzji kościelno-państwowych z okresu II Rzeczypospolitej, a z drugiej – doświadczeń okupacyjnych z lat 1939–1944.

---

²⁵ Wykonywanie dekretu powierzono Prezesowi Rady Ministrów (art. 7).

Przypomnijmy więc, że w 1924 r. polski Kościół prawosławny otrzymał autokefalię od Patriarchatu Konstantynopola²⁶, co oznaczało zerwanie związku z cerkwią rosyjską jako ośrodkiem macierzystym. Od tej pory nosił nazwę Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Taki obrót rzeczy satysfakcjonował ówczesne władze polskie zarówno z uwagi na pamięć o okresie zaborów, konieczność zerwania „wszelkich związków z wrogą w stosunku do państwa polskiego i prawosławia władzą bolszewików”. Jak pisze S. Dudra, „kwestią tą był zainteresowany bezpośrednio Józef Piłsudski, który od samego początku II Rzeczypospolitej jak najkategoryczniej żądał samodzielności cerkwi prawosławnej” (Dudra, 2020, s. 7)²⁷. Tak więc uzyskanie autokefalii przez Kościół prawosławny w Polsce – ku zadowoleniu ówczesnych władz – nastąpiło bez zgody Patriarchatu Moskiewskiego, co miało swoje konsekwencje w okresie powojennym.

2. W 1944 r., po przejściu frontu, wraz z zajmowaniem ziem polskich przez Armię Czerwoną, Rosyjska Cerkiew Prawosławna natychmiast odnowiła ostry atak w sprawie nieuznawania autokefalii PAKP, nadanej w 1924 r. przez Patriarchat Konstantynopola. Nawet po latach wrażenie robią fakty, z których wynika, że jeszcze w czasie trwania działań wojennych władze Cerkwi „podjęły próbę podporządkowania sobie, a przynajmniej objęcia kontrolą” terytorialnych struktur polskiego prawosławia (Dudra, 2020, s. 10), bez uwzględniania aspektów formalno-prawnych o charakterze międzypaństwowym.

Dramatycznym wyrazem szybko narastającego konfliktu stały się kwestie personalne, wywołane na terenie województwa białostockiego wokół

---

²⁶ Patriarcha Grzegorz VII podpisał odpowiednie orędzie (*tomos*) 13 listopada 1924 r. (czynności tej towarzyszył dar w postaci 12 tys. funtów szterlingów, przekazany przez abp Dionizego). Warto dodać, że w listopadzie 1923 r. metropolita Dionizy zwrócił się najpierw o autokefalię do patriarchy moskiewskiego Tichona, ale otrzymał odpowiedź odmowną. Uroczyste ogłoszenie samodzielności Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego miało miejsce 17 września 1925 r. w soborze warszawskim, w obecności starożytnych patriarchatów prawosławnych, jednakże z pominięciem moskiewskiego.

²⁷ W ostatnich publikacjach pojawiły się stwierdzenia, że wspieranie autokefalizacji przez władze II RP miały na celu ułatwienie kontroli rządu nad mniejszościami narodowymi, patrz: rozmowa K. Kaczorowskiej z Pawłem Wróblewskim pt. *Bez nabożeństwa o cerkwi* (2022).

zarządzania miejscowymi parafiami²⁸. Ich uczestnikami byli z jednej strony bp. Tymoteusz²⁹, działający na podstawie upoważnienia przewodniczącego PKWN z 27 sierpnia 1944 r., z drugiej miński i białoruski abp. Bazyli, dysponujący poparciem rządu Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej³⁰. Na przełomie lat 1944/1945 dokonano nawet próby samozwańczego przyłączenia dekanatów białostockich do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i ustanowienia Tymczasowej Rady Diecezjalnej, której zadaniem było podporządkowanie duchowieństwa i wiernych Patriarchatowi Moskiewskiemu. Tym samym odrzucono władzę bpa Tymoteusza, a duchownym nakazano złożenie przysięgi na wierność Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu.

Nie ulega wątpliwości, że takie postępowanie stanowiło jawną ingerencję w niezależność PAKP, czego skutkiem stał się groźny dla polskiego Kościoła prawosławnego rozłam, w rzeczywistości powodujący wyznaniową dwuwładzę, która podważała suwerenne decyzje władz polskich. Sytuację tę w dużej mierze komplikowała kilkumiesięczna nieobecność w Polsce zwierzchnika Kościoła prawosławnego – metropolity Dionizego³¹.

3. W kontekście tych wydarzeń pojawia się pytanie o postawę, jaką w tych okolicznościach zajmowały ówczesne władze polskie. Należy bowiem przypuszczać, że w znanej sytuacji politycznej i międzynarodowej liczyły się one zapewne z koniecznością zmiany źródła autokefalii PAKP. Fakty świadczą

---

²⁸ W granicach ówczesnego województwa białostockiego ostały się cztery prawosławne dekanaty – białostocki, bielski, sokólski i hajnowski, a liczbę ludności prawosławnej liczone na 160 tys. wiernych, patrz: jak wyżej, s. 11.

²⁹ Biskup Tymoteusz (Szretter) był przed wojną kapelanem wojskowym w randze pułkownika. Należy podkreślić, że biskup Tymoteusz był jedynym duchownym prawosławnym tej rangi, który w czasie wojny nie wyjechał z kraju. E. Mironowicz podaje, że biskup Tymoteusz w „Generalnym Gubernatorstwie, za wcześniejsze prowadzenie misji polonizacyjnej wśród żołnierzy ukraińskich i białoruskich pełniących służbę w armii polskiej, był marginalizowany przez biskupów Hilariona i Palladiusza”. Patrz: Mironowicz, 2006, s. 165–165.

³⁰ Formalnie to duchowni prawosławni z Białostoczczyzny zwrócili się w 1944 r. do Patriarchatu w Moskwie z prośbą o zwierzchnictwo. Patriarcha Aleksy taką zgodę wydał, zwłaszcza, że leżało to w wojennym interesie Stalina. W czasie działań wojennych wsparcie cerkwi stanowiło ważny element taktyki, patrz: *Bez nabożeństwa*., s. 37. Jak pisze S. Dudra, w czasie wizyty na Białostoczczyźnie w grudniu 1944 r. abp. Bazylemu towarzyszył przedstawiciel rządu BSR – Aleksander Łobanow. Zachowanie abp Bazylego było zapewne następstwem tego, że w sierpniu 1942 r. cała diecezja grodzieńska (z częścią Białostoczczyzny) została włączona do Białoruskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

³¹ O czym szerzej na dalszych stronach tego opracowania.

jednakże o tym, że nagromadzone konflikty starano się rozwiązać decyzjami legalnymi, uznając za punkt wyjścia obowiązywanie autokefalii z 1924 r. Elementem tej postawy była również wola utrzymania niezależności PAKP, co w ówczesnych okolicznościach wydawało się być również zagrożone. W każdym razie ówczesne polskie władze państwowe zdecydowanie nie życzyły sobie funkcjonowania struktur kościoła rosyjskiego na terytorium Polski.

Potwierdza to stanowisko Departamentu Wyznaniowego Ministerstwa Administracji Publicznej (dalej: MAP) z wiosny 1945 r. W pochodzącej z tamtego czasu notatce czytamy, że

organizacja władz duchownych napotyka na trudności ze względu na to, że ze strony władz kościelnych sowieckich czynione są usiłowania w kierunku zniesienia autokefalii i poddanie prawosławnych na terenie Rzeczypospolitej pod jurysdykcję Kościoła prawosławnego ZSRR. Patriarcha Moskiewski Aleksy, nie licząc się zupełnie z postanowieniami ustawodawstwa polskiego, decyzją z 12. II.1945 r. oddał parafie prawosławne na terenie województwa białostockiego pod jurysdykcję biskupa mińskiego.

Notatkę tę spuentowano stwierdzeniem, że „Interes państwa wymaga bezwzględnie utrzymania autokefalii”³².

W podobnym duchu utrzymane były dyrektywy płynące z MAP do władz terenowych. Stąd np. w kwietniu 1945 r. wojewoda białostocki skierował do starosty bielskiego pismo, w którym zostało jasno stwierdzone, że na terytorium Polski nie należy uwzględniać „żadnych decyzji abpa Bazylego”, dotyczących zwłaszcza obsadzania stanowisk kościelnych (Durda, 2020, s. 13).

Ze względu na powagę tego konfliktu, 27 czerwca 1945 r. MAP wydało zarządzenie, w którym informowano, że do czasu wyjaśnienia źródła autokefalii polskiego Kościoła prawosławnego „władzę diecezjalną na terenie województwa białostockiego wykonuje bp Tymoteusz” (Durda, 2020, s. 14). Nie uspokoiło to jednak konfliktu wokół zarządzania parafiami prawosławnymi,

---

³² Archiwum IPN BU 01283/1653, fragment sprawozdania Dyr. Dep. V Wyznaniowego MAP za miesiąc kwiecień i maj 1945 r.

nadal rozgrywano w nim nie tylko duchowieństwo, ale również miejscową ludność. Takie postępowanie traktowane było przez polską administrację jako „ingerencja obcej władzy w wewnętrzne sprawy Polski oraz naruszenie jej praw suwerennych /../ Powoływano się przy tym ponownie na autokefalię z 1924 r., dającą Cerkwi w Polsce niezależność od jakiegokolwiek władzy duchownej lub świeckiej”, przy czym zdecydowanie podkreślano, że „aktualny interes państwa wymaga bezwzględnego jej utrzymania” (Durda, 2020, s. 15)³³.

Jak pisze S. Durda, ostatecznie konflikt w diecezji białostockiej rozwiązany został w lutym 1946 r., kiedy to na zjeździe całego duchowieństwa powiatu bielskiego została przez większość uczestników podpisana deklaracja lojalności wobec władz polskich i polskiej hierarchii cerkiewnej. Uznano również władzę zwierzchnią bpa Tymoteusza, który w lipcu 1946 r. został mianowany ordynariuszem diecezji białostocko-bielskiej.

Należy dodać, że po stronie duchowieństwa prawosławnego w okresie 1945–1946 trwała walka o zachowanie struktury cerkiewnej na Podlasiu Południowym i Chełmszczyźnie. Jednakże opisywane wyżej wydarzenia sprawiły, że życie cerkiewne ulegało odczuwalnej dezorganizacji, na skutek planowych przesiedleń gwałtownie malała liczba wiernych, odnotowywano również liczne przypadki grabieży mienia cerkiewnego.

Stabilizacji życia parafialnego nie sprzyjały również kierowane wobec osób duchownych podejrzenia o sprzyjanie nacjonalistom i szowinistom ukraińskim. Stąd w ówczesnych uwarunkowaniach polityczno-wyznaniowych nie do rzadkości należały działania represyjne władz, podejmowane zarówno wobec wiernych, jak i duchownych prawosławnych. W jednym z pism, kierowanych przez pismo naczelnika do starosty powiatowego włodawskiego czytamy, że „Kościół prawosławny na terenie tego, czy innego powiatu musi być polskim i dlatego na pierwszym miejscu jako najbardziej palące zagadnienia nasuwałaby się konieczność obsadzania stanowisk duszpasterskich ludźmi o przekonaniach niewątpliwie polskich” (Archiwum Państwowe w Lublinie, UWL WSP, sygn. 44).

---

³³ Duchowni opowiadający się po stronie interesów Cerkwi Rosyjskiej zbierali jednocześnie podpisy pod apelem do władz w Moskwie i w Mińsku o wzięcie pod swą opiekę ludności białoruskiej.

Administracyjne usunięcie metropolity Dionizego z zajmowanych godności kościelnych w 1948 r. Polityczne spory wokół autokefalii.

1. Z formalnego punktu widzenia na czele Kościoła prawosławnego w Polsce stał od 1923 r. metropolita Dionizy³⁴, którego losy wojenne toczyły się zmiennymi drogami. Po wybuchu wojny we wrześniu 1939 r. na mocy układu Mołotow-Ribbentrop o wzajemnej nieagresji dokonano podziału terytorium podbitej Polski między Niemcy i ZSRR. Parafie funkcjonujące na ziemiach włączonych do ZSRR zostały podporządkowane cerkwi moskiewskiej, natomiast parafie prawosławne na terenach wcielonych do III Rzeszy podlegały odtąd zwierzchnictwu patriarchy Serafina (Lady) z Berlina, związanego z Rosyjską Cerkwią Prawosławną za Granicą.

W listopadzie 1939 r. naziści osadzili abp Dionizego w areszcie domowym, w jego willi na terenie Otwocka³⁵. Zastąpił go przybyły z Berlina do Warszawy (10 listopada 1939 r.) wspomniany już białoruski abp Serafin, który w praktyce przywracał Kościołowi sposób zarządzania sprzed I wojny światowej, podpierając się sojuszem z władzami okupacyjnymi. Zamierzony styl kościelnego działania wywołał zamieszanie wśród duchowieństwa, co dla władz okupacyjnych stawało się niepotrzebnym kłopotem. W tych okolicznościach 23 września 1940 r. metropolita Dionizy został przyjęty przez gubernatora Hansa Franka (szefa kancelarii cywilnej okupowanych terytoriów Polski), złożył deklarację lojalności i posłuszeństwa, wyraził zgodę na ukrainizację hierarchii prawosławnej³⁶, po czym powierzono mu ponowne

---

³⁴ Abp Dionizy został intronizowany na godność metropolitarną 29 kwietnia 1923 r. w warszawskim soborze Marii Magdaleny.

³⁵ Wojska okupacyjne rozważały możliwość odesłania abp Dionizego do Dachau, ale zapobiegła temu interwencja Patriarchy Konstantynopola. Po złożeniu H. Frankowi deklaracji lojalności abp Dionizy mógł w czasie wojny poruszać się stosunkowo swobodnie po Generalnej Guberni, przede wszystkim troszcząc się o umacnianie prawosławia na Ukrainie, w czym w ogóle widział przyszłość dla prawosławia. Jednakże z tego okresu zapamiętano mu w szczególności pochwałę odwagi żołnierzy niemieckich w walce „z bezbożną bolszewicką nawałą”, wygłoszoną przez radio w sierpniu 1943 r. Na ten temat patrz: Bendza, 2003, s. 136–137.

³⁶ Metropolita Dionizy wyświęcił dwóch księży Ukraińców na biskupów – Hilariona, który otrzymał diecezję w Chełmnie oraz Palladiusa, któremu powierzono diecezję w Krakowie. Jak pisze M. Pietrzak, obaj nowi biskupi prowadzili politykę popierania duchownych nastawionych nacjonalistycznie. „Nominacje biskupów nastąpiły bez zgody podziemnych

władztwo kościelne nad Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym w Generalnej Guberni³⁷.

Po wkroczeniu Armii Czerwonej na Lubelszczyznę abp Dionizy został ewakuowany przez hitlerowców na Słowację. Do Polski postanowił powrócić pod koniec 1944 r. (przez Zakopane), do stycznia 1945 r. zatrzymał się w Krakowie, skąd wraz z dwoma prawosławnymi arcybiskupami ewakuował się do klasztoru katolickiego w Sankt Poelten na terenie Austrii. Ostatecznie do Warszawy powrócił 25 kwietnia 1945 r.

Wkrótce abp Dionizy podjął oficjalne czynności, powiadamiające o powrocie zarządzania Kościołem prawosławnym w Polsce. Na początku czerwca wydał odezwę do duchowieństwa prawosławnego, wzywającą do modłów za Polskę, władzę i wojsko (Dudra, 2010, s. 107). 13 czerwca skierował do Prezydenta KRN Bolesława Bieruta memorandum³⁸, w którym poinformował o przystąpieniu do organizowania życia Kościoła prawosławnego, podkreślając zarazem swój lojalny stosunek do władz i narodu polskiego³⁹. Przedstawił także swe długoletnie związki z Polską (z pochodzenia był Rosjaninem), zwracając się jednocześnie o umożliwienie mu wykonywania obowiązków zwierzchnika Kościoła⁴⁰.

---

władz polskich, przy silnym natomiast poparciu okupacyjnych organów niemieckich. Fakt ten był m.in. powodem wydania w 1948 r. zarządzenia Prezydenta RP o cofnięciu metropolie Dionizemu uznania”, patrz: Pietrzak, 2010, s. 158.

³⁷ Tereny polskie okupowane przez Niemców uzyskały na mocy dekretu z 12 października 1939 r. nazwę Generalnego Gubernatorstwa, którego ośrodek władzy mieścił się w Krakowie.

³⁸ Memoriał Metropolity do Obywatela Prezydenta Krajowej Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie z 13 czerwca 1945 r., AAN, MAP, sygn. 1042. Odpisy „Memorandum” zostały również przesłane Ministrowi Administracji Publicznej i Ministrowi Sprawiedliwości, patrz: Urban, 1991, s. 30–32.

³⁹ Okoliczności swego powrotu do Polski metropolita Dionizy relacjonuje w „Memorandum” następująco: „Kiedy Armia Czerwona po większych walkach, zagrażających życiu miejscowej ludności, zajęła Sankt Pelten, ja niezwłocznie stawiłem się u Wojennego Komendanta Radzieckiego, oddając się pod obronę i opiekę Radzieckiego Dowództwa Wojennego, objaśniając mu kto jestem i dlaczego tu się znajduję oraz prosząc go o okazanie pomocy w sprawie powrotu do Warszawy, do miejsca swej służby. Komendantura w Sankt Pelten sprawdziła moje dokumenty i w dniu 23 kwietnia b.r. odtransportowała mnie ciężarówką do Wiednia. Skąd koleją wróciłem do kraju”, patrz: jak wyżej AAN, MAP, sygn. 1042.

⁴⁰ S. Dudra ocenia, że „Pismo metropolity było potwierdzeniem odwiecznej tradycji prawosławia, nakazującej lojalność wobec władzy państwowej”, patrz: Dudra, 2010, s. 108.

2. Abp Dionizy jako metropolita stanął w tym czasie przed wyzwaniem, jakim było dopasowanie struktury administracyjno-kościelnej i opieki duszpasterskiej do zmienionej sytuacji terytorialnej Polski. Podstawowym celem jego działania było ustalenie miejsc przesiedlenia ludności prawosławnej i organizowanie dla niej pomocy materialnej. W okresie 15 lipca 1946 r. do 17 kwietnia 1948 r. abp Dionizy pełnił funkcję tymczasowego zarządcy Diecezji Ziem Odzyskanych. W Warszawie aktywnie wspierał inicjatywy społeczne (np. zbiórkę pieniędzy), związane z odbudową stolicy (Dudra, 2010, s. 108–109).

Jak przyznaje S. Dudra, mimo kościelnej i społecznej aktywności „sytuacja metropolity Dionizego po powrocie do Polski była złożona”. [...] Zarzucano mu zbyt dużą uległość wobec niemieckich władz okupacyjnych, oskarżano o kontakty z gubernatorem Hansem Frankiem i szefem dystryktu warszawskiego Ludwigiem Fischerem. Zastrzeżenia władz budziły także decyzje dotyczące wydania apelu o wyjazdy na roboty przymusowe do Niemiec” (Dudra, 2010, s. 109, 112). Zarzuty te sprawiły, że „kwestia zmiany na stanowisku zarządzającego Kościołem prawosławnym była dla władz priorytetowa. Jednocześnie łączono ją z zagadnieniem autokefalii i próbowano rozwiązać je łącznie” (Dudra, 2010, s. 109).

Z materiałów źródłowych wynika, że z początku władze starały się uniknąć administracyjnego usunięcia abp Dionizego ze stanowisk kościelnych. Stąd podjęto starania o jego dobrowolną rezygnację z pełnienia godności metropolitalnej, na co abp Dionizy jednak przystać nie chciał. Z materiałów źródłowych wynika, że los metropolity abp Dionizego rozstrzygnięto w czasie wizyty ministra sprawiedliwości H. Świątkowskiego w Moskwie jesienią 1946 r., w czasie której rozmawiał on z przewodniczącym Rady ds. Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego Grigorijem Karpowem⁴¹. Efektem tej wizyty był opisany przez ministra memoriał pt. „Sprawa Kościoła Prawosławnego w Polsce”, w którym znalazł się postulat przeprowadzenia wyborów nowego zwierzchnika PAKP. Minister H. Świątkowski uważał, że kwestia autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce nie zostanie pozytywnie dla Polski rozwiązana „dopóki na jego czele stoi metropolita Dionizy, którego

---

⁴¹ G.g. Karpow, generał major NKGB (zm. w 1967 r.), w latach 1943–1960 był przewodniczącym Rady ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej przy Radzie Komisarzy Ludowych.

pozostawienie na dotychczasowym stanowisku jest jakby wyzwaniem pod adresem Patriarchii Moskiewskiej⁴². Jednocześnie podkreślił, że „Państwo polskie jako państwo niepodległe ma pełne prawo do autokefalii swego Kościoła Prawosławnego. Zakwestionowanie autokefalii równałoby się z zakwestionowaniem niepodległości⁴³(!)

Ostatecznie sięgnięto po zarzut zdrady Rzeczypospolitej⁴⁴ i w lutym 1948 r. osadzono abp Dionizego najpierw w areszcie domowym w Otwocku, gdzie przebywał do 1951 r., a następnie otrzymał nakaz opuszczenia stolicy i przeniesienia się do Sosnowca, gdzie w trudnych warunkach materialnych i zdrowotnych (chory na płuca) przebywał w odosobnieniu do maja 1958 r.⁴⁵

Decyzja o usunięciu abpa Dionizego z życia kościelnego bez wątpienia miała charakter polityczny, podjęta została na najwyższych szczeblach sprawowania władzy. Dla jej zalegalizowania wydano dwa akty prawne. Pierwszym z nich było krótkie w treści *Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 kwietnia 1948 r. w sprawie cofnięcia uznania udzielonego Dionizemu Waledyńskiemu jako metropolicie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. Pod tą decyzją widniało nazwisko Prezydenta RP Bolesława Bieruta oraz premiera Józefa Cyrankiewicza i Ministra Administracji Publicznej Edwarda Osóbki-Morawskiego (M.P. 1948 nr 38 poz.154). Drugim było *Zarządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 26 kwietnia 1948 r. w sprawie powołania Tymczasowego Kolegium Rządzącego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. Pod tym zarządzeniem z kolei podpisał się Minister Administracji Publicznej Edward Osóbka-Morawski. Oba akty

---

⁴² Patrz: Memoriał H. Świątkowskiego, *Sprawa Kościoła Prawosławnego w Polsce* z 10 lutego 1947 r., AAN, UdSW, Wydz. III Nierzymkokatolicki, sygn. 131/391. W kontekście tym warto dodać, że cerkiew moskiewska abp Dionizemu nie wybaczyła roli, jaką odegrał w II Rzeczypospolitej w niezależnieniu się od niej w latach 20.

⁴³ Memoriał H. Świątkowskiego, jak wyżej.

⁴⁴ Abp. Dionizemu formalnie przedstawiono zarzut złożenia deklaracji lojalności wobec niemieckich władz okupacyjnych.

⁴⁵ W tym samym czasie aresztowano również kilku pracowników Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego. W Sosnowcu towarzyszyli abp. Dionizemu ks. Atanazy Semeniuk oraz dwie mniszki – Eudoksja i Olga, które utrzymywał ze swojej skromnej renty. Po powrocie do Warszawy w maju 1958 r. abp Dionizy zamieszkał w domu parafialnym przy cerkwi św. Jana na Woli. Zmarł 15 marca 1960 r. Pochowany został w Warszawie, obok grobu matki na wolskim cmentarzu prawosławnym.

nie znajdowały umocowania prawnego w przedwojennym dekrete Prezydenta RP z 18 listopada 1938 r.⁴⁶

Z prawnego punktu widzenia najsurowiej oceniane jest w literaturze naukowej cofnięcie przez władze uznania pozycji metropolity Dionizego, co nastąpiło w dniu 17 kwietnia 1948 r. oraz powołanie w dniu 26 kwietnia 1948 r. bez należytych podstaw prawnych Tymczasowego Kolegium Rządzącego PAKP. W ówczesnych okolicznościach gremium to miało czasowo zastąpić Sobór Generalny PAKP⁴⁷. Nie ulega wątpliwości, że powyższe decyzje były wyrazem oczekiwań Cerkwi Moskiewskiej w sprawie autokefalii.

3. Tymczasowe Kolegium Rządzące PAKP składało się z siedmiu duchownych: przewodniczącego abp. białostockiego i bielskiego Tymoteusza Szrettera oraz sześciu członków – bp. Jerzego Korenistowa z diecezji łódzkiej, archiprezbitera z diecezji warszawskiej Jana Kowalenko, proboszcza parafii w Gdańsku ks. protojereja⁴⁸ Eugeniusza Naumowa, wikariusza cerkiewnego z Warszawy ks. protojereja Wsiewołoda Łopuchowicza, ks. Michała Kedrowa – administratora klasztoru w Jabłecznej oraz obywatela Mikołaja Serebriankowa jako reprezentanta czynnika świeckiego (M.P., Nr 38, p.15.). Kolegium to wyraziło zgodę na ponowne podporządkowanie PAKP Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu (Krzysztofiński, Sychowicz, 2008).

Wkrótce podjęto rozmowy o statusie polskiego kościoła prawosławnego z patriarchą moskiewskim Aleksym I, który nie uznawał autokefalii z 1924 r. 24 czerwca 1948 r. do Moskwy udał się abp Tymoteusz wraz z delegacją duchowieństwa prawosławnego. Celem tej wizyty było zrzeczenie się autokefalii nadanej przez Patriarchat z Konstantynopola i wystąpienie o nadanie jej

---

⁴⁶ Najwcześniej, bo 6 kwietnia 1948 r., cofnęła uznanie abp. Dionizemu Rada Ministrów, przyjmując odpowiednią uchwałę. Niestety, autorce nie udało się bezpośrednio dotrzeć do jej tekstu. Należy podkreślić, że większość autokefalicznych kościołów prawosławnych nie uznała tej decyzji.

⁴⁷ Taką ocenę prezentuje m.in. Jarosław Matwiejuk (2007, s. 44). Powołanie Tymczasowego Kolegium Rządzącego odbyło się drogą Zarządzenia Ministra Administracji Publicznej z dnia 2 kwietnia 1948 r. wobec opróżnienia stanowiska Metropolity PAKP wskutek cofnięcia uznania abp. Dionizemu oraz w związku ze zdekompletowaniem kolegialnych organów tegoż Kościoła.

⁴⁸ Protojerej – z jęz. greckiego duchowny w cerkwi prawosławnej, który został obdarzony prawem noszenia mitry (mitrat) lub krzyża. Godność ta jest również wyjaśniana jako stanowisko przełożonego kleru katedralnego lub zwierzchnika większej parafii, patrz: Kostiućzuk et al., 1916, s. 27.

przez cerkiew rosyjską. W kontekście tym przywoływany jest często argument, że po zakończeniu działań wojennych w 1945 r. intencją Stalina było uczynienie z Moskwy centrum światowego prawosławia, przeciwstawnego Watykanowi (Grajewski, 1999, s. 163–165).

Akt nadania⁴⁹ przez Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej autokefalii polskiemu Kościołowi prawosławnemu podpisano 22 czerwca 1948 r., przy czym autokefalię z 1924 r. uznano za niekanoniczną i nieważną. Po tym wydarzeniu w listopadzie 1948 r. wydzielono najpierw trzy diecezje – Warszawsko-Bielską, Białostocko-Gdańską i Łódzko-Wrocławską, a następnie Sobór Biskupów stworzył 5 września 1951 r. nowy podział (co odpowiadało warunkom autokefalii), tworząc cztery diecezje (Chabasińska, 2010, s. 381–382).

Do 1958 r., mimo dramatycznych doświadczeń, ukształtowała się w Polsce na nowo sieć parafialna PAKP, obejmująca 66 placówek, podzielonych na 6 dekanatów, z których korzystali w większości przesiedleńcy operacji „Wisła”. Dzięki tym strukturom wierni mogli zachować własną odrębność i tradycję religijną⁵⁰. Należy dodać, że po 1956 r. część przesiedlonej ludności otrzymała zgodę na powrót do rodzinnych stron na wschodzie Polski, natomiast po roku 1970 władze przystały na możliwość emigracji ludności prawosławnej do USA i Kanady.

Konkluzje i post scriptum

Analizowane wydarzenia opisują głęboką polityzację procesu zmiany źródła autokefalii dla polskiego Kościoła prawosławnego w latach 1944–1949. Stanowisko władz radzieckich ewoluowało w tym czasie od prób podporządkowania polskiego prawosławia patriarchatowi w Moskwie do zgody

---

⁴⁹ Oficjalna nazwa dokumentu brzmiała: „Akt ponownego złączenia Polskiego Kościoła Prawosławnego z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym oraz nadania mu autokefalii”. Wobec tej decyzji wyrażały sprzeciw nie tylko kościoły prawosławne, ale także rząd londyński, patrz: Urban, 1998, s. 81. Należy dodać, że przywołany akt obowiązuje do dziś. M.in. na ten temat: rozmowa W. Romanowskiego z abp Sawą – metropolitą Warszawy i całej Polski pt. „Autokefalia tak, ale zgodna z prawem” (1919).

⁵⁰ Na zlecenie sejmowej komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych powstało opracowanie dr. Grzegorza Kuprianowicza, pracownika UMCS w Lublinie, opublikowane pt. *Akcja „Wisła” i jej skutki dla Kościoła prawosławnego* (2007); także (Chabasińska, 2010).

na autokefalię, ostatecznie ogłoszoną w lipcu 1949 r. Narady w tej sprawie prowadzone były w MSZ ZSRR (Waszywaniuk, 2021, s. 127)⁵¹.

Wprawdzie w obecnych komentarzach politologiczno-historycznych ich autorzy odwołują się przede wszystkim do argumentu, że nowe władze wdrażały radziecki model polityki wyznaniowej, jednakże nie chcą pamiętać o tym, że najsilniejsza i najstarsza polska partia lewicowa – PPS – konsekwentnie dążyła w okresie międzywojennym do ograniczenia publicznoprawnych uprawnień związków wyznaniowych, a zwłaszcza Kościoła katolickiego. Wola zmian idących w tym kierunku dawała o sobie znać od początku działalności prawodawczej PKWN. Przypomnijmy również, że PPS była zdecydowaną zwolenniczką świeckości państwa, stąd m.in. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (powołany 28 czerwca 1945 r.), skład którego PPS współtworzyła, realizował w sprawach światopoglądowych postanowienia Manifestu PKWN, zapowiadających przede wszystkim sekularyzację życia obywatelskiego.

W publikacji, jaka kilka lat temu ukazała się w języku rosyjskim, a następnie polskim, jej autorka – historyczka Anna Waszywaniuk – stwierdza, że ówczesne władze polskie (Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej), a zwłaszcza reprezentujący je w rozmowach ze stroną radziecką Minister Sprawiedliwości Henryk Świątkowski, uważały za niedopuszczalne ingerowanie Patriarchatu Moskiewskiego w sprawy cerkwi na terytorium Polski. Autorka prezentuje przy tym opinię, że postawa taka „stanowiła odzwierciedlenie złożoności reakcji wewnątrz rządu polskiego i ich odmienności od specyfiki sowieckiego systemu władzy” (Waszywaniuk, 2021, s. 129–130, za: Votokitina et al., s. 887).

Podczas spotkania w Radzie ds. Cerkwi Prawosławnej w Moskwie w 1946 r. H. Świątkowski prezentował w sprawie przyznania autokefalii następującą argumentację:

[...] ponieważ rząd radziecki wciąż akcentuje /też/ o tym, że państwo polskie jest niezależne i samodzielne, a kategoryczne żądania dotyczące zniesienia autokefalii mogłyby świadczyć o pewnych władczych pretensjach i naruszyłyby tę

---

⁵¹ . Wydawca poinformował, że tekst przywoływanego artykułu ukazał się najpierw w języku rosyjskim pt. *Vopros ob avtokefalii Polskoj pravoslavnoj cerkvi v kontekste holodnoj vojny* (2017).

podstawową zasadę, która legła u podstaw naszej Rzeczypospolitej Polskiej [...] gdyby liczba wyznawców prawosławia spadła, powiedzmy do 50 lub nawet do 5 tysięcy, to nawet w takich warunkach będziemy bronić statusu autokefalii tak samo, jak pozostałe państwa narodowe.

Przywołana autorka podkreśla, że rozmowy z ministrem H. Świątkowskim odegrały decydującą rolę w zmianie poglądów władz ZSRR w sprawie autokefalii. Z czasem kwestia zjednoczenia Kościoła prawosławnego w Polsce z patriarchatem moskiewskim została porzucona i powoli traciła na znaczeniu politycznym (Waszywaniuk, 2021, s. 128, za: Votokitina et al., s. 887).

Sytuacja prawna podążała za decyzjami i możliwościami politycznymi, w tym w ślad za przyjęciem zasady państwa świeckiego i rozdziału kościołów od państwa. Prawo było dostosowywane do panujących realiów ustrojowych i dotyczyło nie tylko Kościoła prawosławnego.

Po abp. Dionizym godność metropolity pełnił do 1951 r. władyka Tymoteusz, od 1951 do grudnia 1959 r. władyka Makary, od grudnia do stycznia 1970 r. funkcję metropolity pełnili abp Tymoteusz (Szretter), dwukrotnie abp Jerzy (Korenistow) i abp Stefan (Rudyk). Od stycznia 1970 r. do stycznia 1998 r. zwierzchnictwo nad PAKP pełnił abp Bazyli (Doroszkieicz)⁵² i od tego wydarzenia datuje się postępującą stabilizację życia kościelnego. Pierwszym sukcesem nowego metropolity było przyjęcie na Soborze Biskupów 26 lutego 1970 r. dokumentu pod nazwą Statut Wewnętrzny Kościoła, który normalizował wewnętrzną sytuację Kościoła, ponieważ „określał jego strukturę, granice diecezji i parafii, formy szkolnictwa kościelnego oraz wewnętrznej i zewnętrznej działalności Kościoła. Bezsprzecznie przyczynił się do jasnego określenia stosunku Kościoła do władz państwowych, co z kolei zmusiło władze do otwartego przedstawienia swych planów względem Prawosławia” (Sawicki, 1999, s. 246). Na mocy ustanowionego Statutu w skład PAKP wchodziły już cztery biskupstwa, czyli warszawsko-bielskie (81 parafii), białostocko-gdańskie (54 parafie), łódzko-poznańskie (12 parafii) i wrocławsko-szczecińskie (50 parafii). W konsekwencji Sobór Biskupów w 1970 r. zatwierdził Statut Parafialny, który normalizował życie

---

⁵² Od maja 1998 r. godność metropolity Warszawy i całej Polski pełni do dziś abp Sawa (Hrycuniak).

Kościoła na poziomie parafialnym (rola i obowiązki rad parafii oraz komisji rewizyjnych).

Uporządkowanie formalnej strony życia kościelnego pozwoliło na poczynienie ważnych inicjatyw, sprzyjających podnoszeniu poziomu szkolnictwa kościelnego. W szczególności założone w 1951 r. Warszawskie Seminarium Duchowne doprowadziło najpierw do uzyskiwania przez alumnów wykształcenia średniego, a następnie do kontynuacji przez dwa lata nauki w klasztorze św. Onufrego w Jabłecznej. Reforma ta wspomogła nabór studentów do Sekcji Teologii Prawosławnej, działającej od 1957 r. w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.

DR HAB. DANUTA WANIEK

waniek46@gmail.com

Bibliografia

- (n.a.). (1919, 6 stycznia). Rozmowa W. Romanowskiego z abp Sawą – metropolitą Warszawy i całej Polski pt. „Autokefalia tak, ale zgodna z prawem”. *Polityka*.
- (n.a.). (2022, 20 kwietnia). Rozmowa K. Kaczorowskiej z Pawłem Wróblewskim pt. Bez nabożeństwa o cerkwi. *Polityka*.
- Archiwum Państwowe w Lublinie, UWL WSP, sygn. 44.
- Banasiak, S. (1963). *Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1947*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Bendza, M. (2003). Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Elpis*, 5/7/9.
- Borecki, P. (n.d.). Prześladowania religijne prawosławnych. Pobrane z: <http://w.w.w.racjonalista.pl/kk.php/s,4321>.
- Chabasińska, A. (2010). *Kościół prawosławny na Ziemi Lubuskiej po II wojnie światowej*. Studia Lubuskie, t. VI.
- Decret z Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 28 grudnia 1944 r.
- Decret o ślubowaniu urzędników państwowych i sędziów, Dz. U.1944, Nr 18, poz.94.
- Dudra, S. (2010). Władze bezpieczeństwa wobec działalności metropolity Dionizego w latach 1945–1960. *Studia Zachodnie*, 12.
- Dudra, S. (2020). Spór o jurysdykcję nad parafiami w województwie białostockim jako element konfliktu między Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym a Patriarchatem Moskiewskim. *Polska 1944–45–1989. Studia i Materiały*, XVIII.
- Dudra, S., Michalak, R., Młyńczak, Ł. (red.). (2017). *Polityczne uwarunkowania religii. Religijne uwarunkowania polityki*. Zielona Góra.

- Duraczyński, E. (1986). *Między Londynem a Warszawą. Lipiec 1943-lipiec 1944*. Warszawa: PWN.
- Działocha, K., Trzcński, J. (1977). *Zagadnienie obowiązywania Konstytucji Marcowej w Polsce Ludowej 1944–1952*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Eberhardt, P. (2000). Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową. *Dokumentacja geograficzna*, 15.
- Grajewski, A. (1999). *Kompleks Judasza. Kościół zraniony*. Poznań.
- Gwiżdż, A., Zakrzewska, J. (oprac.). (1966). *Konstytucja i podstawowe akty ustawodawcze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*. Warszawa: Wyd. Prawnicze.
- Henzler, M. (2019, 13 stycznia). Zawila droga polskiego Kościoła prawosławnego do autokefalii. *Polityka*.
- Kostiuczuk, J., Tofiluk, J., Ławreszuk, M., Misijuk, W., Charkiewicz, J. (1916). *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*. Białystok.
- Krzysztofiński, M., Sychowicz, K. (2008). *W kręgu Bizancjum*. Pobrane z: <https://www.polska.1918-89.pl/polona.pl/item/w-kregu-bizancjum>.
- Kuprianowicz, G. (2007). Akcja „Wisła” i jej skutki dla Kościoła prawosławnego. *Elpis*, 9/15/16.
- Maroń, G. (2011). Instytucja ślubowania sędziowskiego w polskim porządku prawnym. *Studia Prawnicze*, z. 3–4.
- Matwiejuk, J. (2007). Kształtowanie się stanu prawnego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. *Elpis* 9/15/16.
- Memoriał H. Świątkowskiego. Sprawa Kościoła Prawosławnego w Polsce” z 10 lutego 1947 r., AAN, UdSW, Wydz. III Nierzymkokatolicki, sygn.131/391.
- Memoriał Metropolity do Obywatela Prezydenta Krajowej Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie z 13 czerwca 1945r, AAN, MAP , sygn. 1042.
- Mironowicz, A. (2005). *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX w.* Białystok.
- Mironowicz, E. (2006). Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce w 1948 r. W: A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik (red.). *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce*. Białystok.
- Mysłək, W. (1987). *Przedmurze (szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej)*. Warszawa.
- Pietrzak, M. (2010). *Prawo wyznaniowe*. Warszawa.
- Pismo wojewody lubelskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej z 7 marca 1947 r.
- Rogowski, S. (1999). Małe konstytucje (1919–1947–1992). *Przegląd Sejmowy*, 2(31).
- Rusin, B. (2013). Lewis Namier a kwestia „linii Curzona” i kształtowania się polskiej granicy wschodniej po I wojnie światowej. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej UJ*, XLVIII. Kraków.
- Sawicki, D. (1999). Najnowsza historia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. *Elpis*, 1/1.
- Skrzydło, W., Zakrzewski, W. (2012). Mała Konstytucja z dnia 19 lutego 1947r. – geneza i znaczenie. *Przegląd Prawa konstytucyjnego*, 3.
- Skrzypek, A. (2002). Miejsce Polski w zagranicznej polityce ZSRR w latach 1944–1963. W: M. Wojciechowski (red). *Polska w podzielonym świecie po II wojnie światowej (do 1989 r.)*. Toruń.

- Urban, K. (1991). Sprawa autokefalii Polskiego kościoła Prawosławnego w latach 1945–1951 Białostoczczyzna, 3.
- Urban, K. (1992). Z dziejów Kościoła prawosławnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu w latach 1944–1970. *Cerkownyj Wiestnik*, 1.
- Volokitina, T.V., Murasko, G.P., Noskova, A.F. (n.d.). *Vlast i cerkov v Vostocnoj Evropie*, t. I.
- Waniek, D. (2010). *Orzeł i krucyfiks: Eseje o podziałach politycznych w Polsce*. Toruń.
- Wyszywaniuk, A.W. (2021). Kwestia autokefalii Polskiego Prawosławnej Cerkwi w kontekście zimnej wojny. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 1.